

amusement' probeert Bleyerveld tenslotte een antwoord te vinden op de zojuist opgesomde onderzoeksvragen. Ze stelt vast dat Simson het meest populaire slachtoffer van een vrouwenlist was—bepaald een twijfelachtige reputatie voor een man —, gevolgd door (in de juiste volgorde) Virgilius, Salomo, Lot, David, Holofernes, Adam, Sisera en Herodes. De afbeeldingen tonen óf de destructieve macht van vrouwen óf de grote macht van de liefde. In het eerste geval waarschuwen ze simpelweg tegen het gevaar van omgang met vrouwen, in het tweede geval laten ze zien dat de kracht van liefde groter kan zijn dan de (verstandelijke of lichamelijke) kracht van mannen. De vrouwenlistenreeksen waren volgens Bleyerveld met name populair in een stedelijke omgeving. Waarom? Voor deze vraag moet de kunsthistorica Bleyerveld leentjebuurt spelen bij andere disciplines. Onder het kopje 'Angst voor vrouwen in de stad' wijst zij op de theorie dat juist mannen in de stad (de 'opkomende burgerij') bang waren voor de concurrentie van vrouwen en hen daarom trachtten 'terug te dringen'. Onder het kopje 'De zorg om de mannelijke eer' wijst zij vervolgens op de verklarende waarde van de theorie dat de man die zich door een vrouw laat overheersen, in zijn eer wordt aangetast. Ook dit gevoel zou juist in die nieuwe, stedelijke omgeving úer hebben opgespeeld dan elders. Deze verklaringen zijn niet erg overtuigend, maar een dergelijke vraag naar het waarom van de populariteit van het genre in een bepaalde historische periode is misschien ook wat al te hoog gegrepen.

Het is jammer dat de auteur niet ergens in het boek al die fascinerende verhalen over listige vrouwen en bedrogen mannen op een rij heeft gezet en de toedracht ervan heeft vertéld. Een gemiste kans! Nu blijf je als lezer geneigd om de verhalen dan maar even zelf in een encyclopedie op te zoeken. Daar staat tegenover dat het boek werkelijk prachtig is geïllustreerd. Het is een lust voor het oog, deze curieuze verzameling van al die boze vrouwen en weerloze mannen, afgebeeld in grafiek, glas-in-lood, houtsnijwerk, et cetera, en daarmee is dit boek een belangrijk naslagwerk voor iedereen die zich interesseert voor man-vrouwverhoudingen in de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd.

Els Kloek

L. Dequeker, *Het sacrament van mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen* (Leuven: Davidsfonds, 2000, 133 blz., ISBN 90 5826 081 X).

'Deze [monstrans] werdt ghedraghen van den eerdtbisschop van Mechelen. Nae de welke quam des paus legaet ende daer nae den eertzhertoghe met zijne huysvrouwe.' In die termen beschrijft de jezuít Costerus het hoogtepunt van de processie die in 1610 naar jaarlijkse gewoonte ter ere van het sacrament van mirakel te Brussel is uitgegaan. Zijn beschrijving komt voor in de *Dialogue oft'samen-sprekinge*, een werkje dat hij in 1611 bij hofdrukker Velpius uitgeeft. De imaginaire opponent van Costerus is een Staatse predikant. Allermint onder de indruk, beklemtoont deze laatste dat de pas verworven onafhankelijkheid van de Republiek — het Twaalfjarige Bestand is zowat een jaar oud — pas echt een mirakel is. Er is echter meer nodig om Costerus uit het veld te slaan. De jezuít noemt die onafhankelijkheid geen mirakel, maar wel een wonder. Meer bepaald het soort wonder waarmee God Job in verzoeking bracht.

Het is een treffend voorbeeld van de wijze waarop het Brusselse sacrament van mirakel op het raakvlak van religie en politiek functioneert. Gedurende eeuwen symboliseert deze landsrelikwie onbetwistbare rechtgelovigheid. Ze dient tot bewijs dat het regime dat vanuit Brussel, eerst over de hertogdommen Brabant en Limburg, dan over de Bourgondische en later de Habsburgse Nederlanden en tot slot over het onafhankelijke België heerst, het wel degelijk bij

het rechte eind heeft. De wijzigende tijdsomstandigheden en de wisseling van regimes zorgen er ondertussen voor dat de rol en de betekenis van de landsrelikwie keer op keer wordt herzien.

Luc Dequeker brengt dit traject in kaart. De auteur benadert het gegeven in eerste instantie vanuit de hem gebruikelijke invalshoek: de geschiedenis van de Europese joden en van de relaties tussen joden en christenen. Dat hoeft niet te verwonderen. De oorsprongslegende van het sacrament van mirakel is geënt op de laat-middeleeuwse jodenhaat. In 1370 voert men te Brussel zes joden naar de brandstapel. Hun rechters hebben geoordeeld dat ze gewijde hosties hebben gestolen en ontheiligd. De ontvanger van Brabant noteert de opbrengst van de confiscaties in zijn rekeningen. Rond die gebeurtenis worden met de tijd allerhande legenden geweven. Het is boeiend om te zien hoe de auteur ze ontrafelt met een klassiek staaltje van grondige tekstkritiek. Hij brengt ermee aan het licht dat onkunde inzake microbiologie, de opgeld makende leer van de *realis praesentia*, de aanzwellende jodenhaat en de concurrentieslag tussen Brusselse bedehuizen elk op hun manier hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van het verhaal.

Midden vijftiende eeuw ligt de legende zo goed als vast en krijgt het sacrament van mirakel ten volle de rol van landsrelikwie. Het wordt nu voor alles een tastbaar bewijs dat de traditionele katholieke leer het bij het rechte eind heeft. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog levert het sacrament van mirakel geestelijke munitie in de confrontatie met het calvinisme. In de tweede helft van de zeventiende eeuw rechtvaardigt het de Habsburgse strijd tegen het laatste Osmaanse offensief en het Franse streven naar hegemonie. Gedurende de eerste decennia van de achttiende eeuw wordt het in stelling gebracht tegen het jansenisme. De periode van 1794 tot 1830 zorgt voor een onderbreking. Na de Belgische onafhankelijkheid is het sacrament van mirakel er weer helemaal en maakt het deel uit van de dam die de katholieke kerk tracht op te werpen tegen de moderne levensbeschouwelijke en politieke stromingen. Aan het eind van de negentiende eeuw komt er duidelijk sleet op, maar het duurt tot de Tweede Wereldoorlog vooraleer de jaarlijkse processie eens en voorgoed wordt afgelast.

Het is wat jammer dat dit gedeelte van het verhaal niet altijd even goed uit de verf komt. Het proces en het verloop van de instrumentalisering worden erg beschrijvend benaderd. Naar de diepere mechanismen wordt niet systematisch gepeild. Zoals de ondertitel aangeeft, is het de auteur vooral te doen om de jodenhaat. Bij elke etappe gaat hij na in welke mate het sacrament van mirakel de verhoudingen tussen christenen en joden blijft beheersen. Voor een deel is dat begrijpelijk. Het boek loopt immers uit op het langverwachte eerherstel. Sinds 1977 herinnert een gedenkplaat de bezoeker van de kathedraal aan het legendarische karakter van het Brusselse sacramentsmirakel. Het is een eerbiedwaardige invalshoek. Toch zou een uitgebreidere behandeling van de politiek-religieuze rol van het sacrament van mirakel een evenwichtiger beeld hebben opgeleverd.

In dat verband is het ook jammer dat het visuele materiaal enkel illustratief wordt benut. In de loop van de eeuwen komen allerhande beeldencycli tot stand. Tussen 1528 en 1556 schenken keizer Karel en zijn entourage de imposante glasramen van de sacramentskapel. Bij het jubileum van 1720 laat de prelatenstand twintig monumentale schilderijen uitvoeren. In 1735 zetten zes andere doeken luister bij aan de viering van anderhalve eeuw verdrijving van het calvinisme. Tussen 1770 en 1785 geeft het kapittel opdracht om zes wandtapijten te weven die de legende van het sacrament van mirakel uitbeelden. In de jaren zestig van de negentiende eeuw volgt een tweede cyclus glasramen in het schip. Hier behoren Leopold I en II tot de opdrachtgevers. Daarnaast is er de efemere architectuur die bij jubilea wordt opgesteld, zijn er de gravures in de devotieboekjes, is er het verplaatsbare altaar waarvan beweerd wordt dat Rubens het zelf heeft ontworpen. Het boek maakt van zowat al deze werken melding en put er een aantal illustraties uit. Tot een analyse van het beeldmateriaal komt het echter niet. Nochtans biedt het een reeks getuigenissen van de veelzijdigheid van het sacrament van mirakel als politiek en

religieus instrument. Door deze getuigenissen te benutten zou het in zijn geheel lezenswaardige boek dat klein beetje extra hebben gewonnen.

Luc Duerloo

W. van 't Spijker, e. a., *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2001, 414 blz., ISBN 90 239 0478 8).

Groot-Brittannië kende in de zestiende en zeventiende eeuw een geschiedenis met eigen kerkelijke en politieke elementen. Eén daarvan was het puritanisme. De puriteinen wilden de Anglicaanse kerk zuiveren. Dat betekende in de toenmalige samenhang van kerk, staat en samenleving automatisch een politiek program. Hoogtepunt van hun invloed was ten tijde van Cromwells republiek. Hoewel ontstaan en gevormd door de Britse omstandigheden en geschiedenis, waren de puriteinen sterk beïnvloed door de Geneefse kerkopvatting en calvinistische theologie; met het continentale protestantse piëtisme waren er duidelijke relaties. Met name in de zeventiende eeuw bezaten puriteinse opvattingen en mentaliteiten een sterke uitstraling, niet alleen in de Engelse koloniën in Noord-Amerika maar ook op het vasteland van Europa, zeker in Nederland.

Er bestaat een immense massa literatuur over het puritanisme en zij neemt haast nog dagelijks toe. De belangrijkste bevindingen ervan zijn verwerkt in *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*. Het is een helder en handig overzichtswerk. Het opent met een historisch overzicht van de ontwikkelingen in Engeland van de hand van R. Bisschop, dat begint met Wyclif en wordt voortgezet tot en met de regering van Mary en Willem in, gevolgd door de ontwikkeling van het puritanisme in Noord-Amerika op hoofdlijnen. Bisschops honderd bladzijden zijn een zaakrijk handboek vol namen en feiten. Maar wel helder geschreven; historiografische problemen en discussiepunten worden aangeduid, gevolgd door verwijzing naar de juiste literatuur. Een betrouwbare en handige inleiding dus.

De volgende 150 bladzijden zijn gewijd aan de theologie van de puriteinen. Want voor de meeste puriteinen was dat theologisch aspect van wezenlijke betekenis, aldus de these van de openingszin van W. van 't Spijker; theologie soms in de vorm van wetenschappelijke bestudering van de bijbel, vaker in de vorm van omgang met de bijbel als bron van levenswijsheid voor individu of gemeenschap. Beide hadden Engelse wortels, maar waren tegelijkertijd sterk gestempeld door de continentale reformatische theologie. Geen wonder, want de vroegste generatie puriteinen leefden vaak jaren in ballingschap in protestantse centra als Emden, Frankfurt en Genève. Van 't Spijker laat vervolgens aan de hand van de levens en opvattingen van voorgangers als Cartwright, Travers, Perkins, Owen, Baxter, Bunyan, Rutherford en Hooker zien hoe de puriteinse theologie zich ontwikkelde en hoe deze ook vele variaties en richtingen ging vertonen, in belijdenis, kerkopvatting en liturgie. Het meest spannende onderdeel van zijn deskundige overzicht is naar mijn gevoel het hoofdstuk over 'puriteinse patronen'. Het is een analyse van de spiritualiteit en gedragspatronen van de puriteinen. Daar vinden theologie en christelijk leven elkaar, norm en feit, voorschrift en sociologie, religie en psychologie. Het is een hoofdstuk waarin puriteinse kenmerken als gezinsgodsdienst en strenge Sabbatsrust verbonden worden met de kenmerkende zelfbeproeving en de obsessie voor het dagboek als een soort protestantse biecht, om gezamenlijk hun bron en rationalisering te vinden in de puriteinse theologie.

In het derde gedeelte van *Het puritanisme* beschrijft W. J. op 't Hof de internationale uitstraling van het Engelse puritanisme in respectievelijk Nederland, Duitsland en Zwitserland, en van daaruit in de rest van Europa. Naast vluchtelingen, militairen, kooplieden, hoogleraren en